

De DTK ontving de werkbepaling van de Gruppe VII en verzocht om over de lokale situatie. De verschillende Westerse beschikking over een ruime mate van autonomie. De leiding kon de dienst vrij organiseren in het kader van de onderzochte. Volgens de administratieve

Erik Pertz

DE TEWERKSTELLING VAN KORTRIJKZANEN IN DUITSLAND (1940-1945)

De inzet van duizenden vrijwillige en daarna van gedwongen werknemers in Duitsland was ongetwijfeld een van de fundamentele componenten van de bezetting. Zoals dat het geval is voor vele onderwerpen, ondervindt men ook hier het nijpend gebrek aan monografieën, die het complexe probleem van de Arbeitseinsatz als het ware vanaf de basis, binnen het kader van een welomlijnde geografische entiteit, zouden behandelen. Een eerste stap in die richting werd in 1972 gezet door Erik Pertz, toen student aan de K.U.L., die wij ertoe aanzetten de tewerkstelling van Kortrijkzanen in Duitsland te bestuderen (1). Nadien vroegen wij hem aan de hand van zijn licentiaatsverhandeling een artikel voor de BIJDRAGEN samen te stellen waarin, na een inleiding over de organisatie en de modaliteiten van de aanwerving in het Kortrijkse, vooral aandacht zou worden besteed aan de statistiek van het aantal naar Duitsland afgereisde en in dat land tewerkgestelde Kortrijkzanen. Die keuze was zeker verantwoord, omdat de auteur daarvoor over het vrijwel unieke cijfermateriaal van de Kommissie van Openbare Onderstand van Kortrijk kon beschikken.

De *Verwaltungsstab* van *Militärverwaltungschef* Reeder, die instond voor de economie en het bestuur van het bezette België bestond uit een *Verwaltungsabteilung* en een *Wirtschaftsabteilung*. Deze laatste sectie omvatte onder meer de *Gruppe VII*, belast met *Arbeitseinsatz und Sozialwesen*. Op 1 januari 1944 werd de *Gruppe VII* omgevormd tot een afzonderlijke *Arbeitsabteilung* die rechtstreeks onder MV-Chef Reeder ressorteerde.

Inzake tewerkstelling waren op het vlak van de OFK's speciale wervingsbureaus voor Duitsland-arbeid opgericht, de *Werbstellen*. Eigen-

(1) Erik PERTZ, *De tewerkstelling van Kortrijkzanen in Duitsland (1940-1945)*, licentiaatsverhandeling K.U.L., 1973, gestenc., 108 p. + 2 bijlagen.

lijk was de Kortrijkse dienst een van de dertien *Aussenstellen* die afhankelijk waren van de *Werbestelle* van de *Oberfeldkommandantur* Gent. De OFK ontving de wervingsorders van de *Gruppe VII* en verdeelde ze over de lokale bureaus. De verschillende *Werbstellen* beschikten over een ruime mate van autonomie. De leiding kon de dienst vrij organiseren in het kader van de opdrachten. Vandaar de uiteenlopende manier van handelen. De ene dienst vermeed zoveel mogelijk de administratieve rompslomp, de andere ging zeer bureaucratisch tewerk. Volgens R. Demeyere was dit ook de werkwijze van de *Werbestelle* Kortrijk (1^a). Het kader bestond uit ervaren ambtenaren die vanuit Duitse Arbeidsambten waren overgeheveld. Onder de bedienden bevonden zich enkele Belgen. Dit waren voornamelijk vrijwilligers, maar op een niet nader te bepalen datum (in elk geval na 6 maart 1942) heeft het Arbeidsambt Kortrijk enkelen tot dienst in de *Werbestelle* verplicht. De mobilizatie van Duitse beambten voor de *Wehrmacht* — eventueel werden zij door vrouwen of mensen op jaren vervangen — had de dienst stelselmatig verzwakt. Naar het einde van de bezetting verloor de *Werbestelle* haar greep op de arbeidsmarkt door het groeiend aantal werkweigeraars. « Op het laatst werd de *Werbestelle* een louter administratief element om papiertjes uit te schrijven, maar van werving zelf kwam nog weinig in huis » (1^a). Enkele weken vóór de bevrijding werd de hele dienst opgedoekt, de documentatie verbrand of met legerwagens weggebracht.

Zoals overal elders vond de eerste vrijwillige werving te Kortrijk een grond in de ongezonde economische situatie. Werkeloosheid en lage lonen met als gevolg daarvan een slechte familiale toestand, dreven de mensen ertoe vrijwillig in Duitsland te gaan werken. Propaganda moest de drempelvrees die bij velen bestond wegnemen. Het pro-Duitse weekblad *Leieland* liet zich hierin niet onbetuigd. « Wij hebben van in den beginne een zeer grote waarde gehecht aan de vrijwillige arbeidsneming in het Rijk... » (2). We laten hier een bloemlezing volgen uit de slogans waarmee het blad ook nog na 6 oktober 1942 arbeiders naar Duitsland lokte: hoogstaande sociale wetgeving; loon, voeding en verlof zoals de Duitse arbeiders die hetzelfde werk deden; vrij geld-, brief- en pakketverkeer met de familie; comfortabele huisvesting; moderne fabrieken met uitstekende werkvoorwaarden. Dergelijke propaganda bracht velen ertoe bij de *Werbestelle* naar een betrekking te solliciteren. Sommigen kwamen in het Gewestelijk Bureau van de Belgische Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Toezicht (NDAT) terecht (3). De werkaanvragers werden

(1^a) *Interview*, 2 dec. 1972. Als hoofd van de Afdeling Dienstverplichting in het Kortrijkse Arbeidsambt was R. Demeyere zowat de contactman van het Arbeidsambt in de *Werbestelle*.

(2) *Leieland*, 13 maart 1943, art. *Wie niet horen wil moet voelen*.

(3) Dit organisme werd bij besluit van de sekretarissen-generaal op 10 april 1941 vervangen door een Rijksarbeidsambt. De directeur van de NDAT, van der Rest, had reeds op 30 september 1940 zijn ontslag ingediend omdat verschillende van zijn bureaus onder impuls van MV-Chef Reeder in het vaarwater van de bezetter terecht kwamen en propaganda maakten voor de vrijwillige arbeid in Duitsland. De Gewestelijke Bureaus van het Rijksarbeidsambt,

eerst bij de vertrouwensdokter van de *Werbestelle* gebracht die uitmaakte of ze en *arbeitsfähig* en *lagerfähig* waren. Wie besmettelijke ziekten had, kwam niet in aanmerking. Vervolgens gingen gespecialiseerde bedienden na welke beroepsbekwaamheden de sollicitant bezat. De opdrachten verzochten in de eerste plaats om geschoolde werkkrachten.

Alle geschikte krachten ondertekenden een kontrakt, dat hen voor minstens zes maanden verbond ⁽⁴⁾. Ze ontvingen dan een exemplaar van de *Ueberweisungsschein* (transfertifiche). Ze dienden dit de hele reis bij te houden om bij de aankomst aan hun werkgever te overhandigen. In sommige gevallen was de naam van de firma er al op vermeld, maar meestal gaf de fiche enkel aan welk *Arbeitsamt* hen in Duitsland zou opvangen en voor de verdere plaatsing zou zorgen (*Aufnehmendes Arbeitsamt*). Ook het *Arbeitsamt* en de *Werbestelle* beschikten over een exemplaar van de *Ueberweisungsschein* ⁽⁵⁾. Vervolgens kwam het sluitstuk van de aanwerving: de organisatie van de afreis. Vertreklijsten werden opgesteld om de arbeiders te verwittigen hoe laat en in welk station ze zich dienden aan te bieden. Afgevaardigden van de *Werbestelle* namen bij het vertrek de absenties op. Vóór de reis moest iedere arbeider een reispas aanvragen bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid ⁽⁶⁾. De titularis kon ermee verscheidene reizen van België naar Duitsland ondernemen. Het pasbureau diende veelal de reispas naar de betrokkenen in Duitsland op te sturen aangezien de aanvraag geen vertraging mocht teweegbrengen van de afreis. Het aantal arbeiders dat voortijdig uit Duitsland terugkeerde was in de wintermaanden 1940-1941 onrustwekkend hoog geworden ⁽⁷⁾. Om dit enigszins tegen te gaan stelde de *Werbestelle* de nieuw aangeworvenen vanaf december 1940 een *Merkblatt* ter hand. Hierin werden de arbeiders gewezen op de aangegane verbintenis en op de sancties bij kontraktbreuk.

Vanaf de invoering van de verplichte tewerkstelling op 6 oktober 1942 diende de propaganda om de vijandigheid van de publieke opinie t.o.v. de onpopulaire maatregel af te zwakken. « ... na de afkondiging van de arbeidsverplichting hebben wij met aandrang gewezen op de noodzakelijkheid van deze bijdrage... daar zij niets vergt wat met de eer en het welzijn van de arbeider in strijd zou zijn, integendeel hem bovendien een bestaan verzekert dat economisch en sociaal verre boven de

Arbeitsambten genaamd, werden door de nieuwe directeur Hendriks uitgebouwd tot bruikbare instrumenten van de Duitse tewerkstelling, *Militärverwaltung-Tätigkeitsbericht* nr. 15 van 17 april 1941, in *German Records Microfilmed at Alexandria*, T 501, roll 104, fr. 299-300 (voortaan MV-TB nr ... in GRMA...).

(4) F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de bezetting 1940*, *Dokumenten I*, p. 84. De Duitsers probeerden zoveel mogelijk kontrakten voor onbepaalde duur te laten ondertekenen (*Id.*, op. cit., *Dokumenten II*, p. 27).

(5) *Id.*, op. cit., *Dokumenten I*, p. 83, voetnoot 2.

(6) *Rondzendbrief aan de heeren Gouverneurs, Arrondissements-commissarissen en aan de Gemeentebesturen*, 21 febr. 1941 in F. SELLESLAGH, op. cit., *Dokumenten II*, p. 12.

(7) MV-TB Nr. 12 van 13 janv. 1941, in GRMA, T 501, roll 103, fr. 722.

voorwaarden uitstijgt waarin hij hier te lande meestal werkt »⁽⁸⁾. De *Werbestelle* speelde nu een meer actieve rol bij de rekrutering. Voortaan nam zij het initiatief, ze eiste arbeiders op. Een eerste opgave hierbij vormde de registratie van al wie in aanmerking kwam voor deportatie. Bedienden werden belast met het afschrijven van de namen en de adressen van de mannelijke bevolking van achttien tot vijftig jaar uit de bevolkingsregisters van de stad en de gemeenten die onder de Kortrijkse dienst ressorteerden. Maar ze waren te weinig talrijk om deze gigantische opgave tot een goed einde te brengen. Daarbij vonden sommigen moeilijk hun weg in de registers. Vandaar dat de werving zich ging toespitsen op duidelijk omschreven akties: de uitkaming van ondernemingen, voornamelijk Kortrijkse drukkerijen, hotels en goudsmidateliers. Volgens R. Demeyere⁽⁹⁾ heeft het Arbeidsambt nooit de beschikbare personeelslijsten in handen van de *Werbestelle* gespeeld. De uitkaming gebeurde dan ter plaatse in het bedrijf door gespecialiseerde agenten die uit Gent overkwamen.

De tweede stap was de oproeping van de geregistreerde arbeiders. Wie geen gevolg gaf aan de eerste « uitnodiging » ontving er een tweede en eventueel een derde. Pas daarna werd het dossier aan de Duitse politiedienst (*Feldgendarmarie*) doorgegeven. Wie aanspraak maakte op vrijstelling moest bij zijn aanmelding op de *Werbestelle* in het bezit zijn van een getuigschrift van zijn burgemeester dat de ingeroepen redenen bevestigde.

Een eerste reeks argumenten waren van economische aard: tewerkgesteld zijn in een *Rüstungsbetrieb*⁽¹⁰⁾ of op een landbouwbedrijf. Per gemeente waren een aantal bakkers, smeden enz. vrijgesteld. Vrijstelling werd ook verleend om sociale redenen: een zwaar zieke echtgenote, vader zijn van vier kinderen, een aanstaande bevalling, enz...⁽¹¹⁾. Ook ambtenaren, geestelijken, onderwijzend en medisch personeel waren vrijgesteld. Verder bood het geneeskundig onderzoek een kleine kans om van Duitsland-arbeid ontslagen te worden. Sommigen legden ziektegetuigschriften voor waarvan de authenticiteit twijfelachtig was, anderen gaven bedwateren op enz... Maar het onderzoek ging er zeer vlug door, alle kleinigheden werden over het hoofd gezien. De behoefte aan arbeidskrachten was te groot.

Al de opgeroepen die niet door de mazen van het net waren geglipt, kregen nu de keuze tussen een *Dienstverpflichtungsbescheid* en de onder-tekening van een « vrijwillige verbintenis ». De Duitsers probeerden door

(8) *Leieland*, 13 maart 1943, art. *Wie niet boren wil moet voelen*.

(9) *Interview*, 2 dec. 1972.

(10) Toch konden 25 % van de arbeiders uit een *Rüstungsbetrieb* worden opgeëist. In West-Vlaanderen waren 17 dergelijke bedrijven (M. HAUPT, *Der Arbeitseinsatz der belgischen Bevölkerung während des Zweiten Weltkrieges*, Bonn, 1970, p. 216), waaronder Bekaert te Zwevegem, Van Hauwaert te Kuurne en Decoene te Kortrijk.

(11) *Leieland*, 3 juli 1943, art. *Vrijstelling van arbeidsplicht*.

allerlei voordelen de arbeiders tot zgn. vrijwillige dienstneming te bewegen: een premie van 750 Fr voor de ondertekenaar; zijn echtgenote ontving in de eerste weken een bijzondere ondersteuning van 75 Fr per week, ieder kind onder de zestien jaar 25 Fr per week; werkschoenen voor arbeiders uit de bouwsector. Velen hebben vanzelfsprekend enkel met het oog op deze materiële voordelen hun handtekening geplaatst. Toch wijst dit erop dat zij afzagen van alle verdere moeite om aan de deportatie te ontsnappen. Trouwens, wie verdere stappen wilde ondernemen had hiervoor nog maar een paar dagen de tijd. De *Dienstverpflichtungsbescheide* gaven immers aan dat zij de volgende woensdag op het station werden verwacht. Dit waren voornamelijk opgeroepen die eigenlijk wél recht hadden op vrijstelling, wat door de *Werbestelle* over het hoofd was gezien. Naar het einde van de oorlog ging de dienst immers niet meer zo akkuraat tewerk en lieten de opdrachten enkel nog toe met bedrijfsredenen rekening te houden. Naar sociale argumenten werd niet meer omgezien. De verplichte kon in dat geval nog zijn zaak voorleggen aan het Arbeidsambt en vragen dat een ambtenaar voor hem zou pleiten in de *Werbestelle*. Meestal kon deze geen echte doorslaggevende argumenten naar voor brengen. Alles hing nu af van de omkoopbaarheid van de Belgische bedienden⁽¹²⁾. Wanneer deze laatste stappen niets uitmaakten restte nog één mogelijkheid om aan de wegvoering te ontsnappen: onderduiken. De Duitsers dachten dit te verhinderen door op de *Werbestelle* de identiteitspapieren achter te houden tot op de dag van de afreis.

MV-Chef Reeder drukte in januari 1943 een eerste maal zijn bezorgdheid uit over het aantal ondergedokenen en hij zag pas vanaf juli 1943 de ernst van de situatie in⁽¹³⁾. Het weekblad *Leieland* slaat al in maart van hetzelfde jaar alarm. « Het aantal der achterblijvende opgeroepen, degenen die niet op het geneeskundig onderzoek of op het vertrekurverschijnen heeft inderdaad reeds zulke hoogte bereikt... »⁽¹⁴⁾. Op het einde van de oorlog was in het Kortrijkse een klandestiene beweging voor werkweigeraars actief⁽¹⁵⁾. Ze poogde in iedere gemeente komitees op te richten om ondergedokenen te steunen met geld, levensmiddelen en slaappleaatsen. Eind 1943 bracht de oprichting van de *Zivildabndung*⁽¹⁶⁾ om in samenwerking met de Duitse politie de werkweigeraars op te sporen. Volgens R. Demeyere matigde deze dienst zich een ruime mate van onafhankelijkheid aan en pikte hij soms willekeurig mensen op die normaal door de *Werbestelle* zouden vrijgesteld zijn. Deze ongelukkigen werden te Kortrijk opgesloten tot de volgende woensdag.

(12) Interview R. Demeyere.

(13) MV-TB, Nr. 24 van 1 aug. 1943, in GRMA, T 501, roll 106, fr. 411.

(14) *Leieland*, 13 maart 1943, art. *Wie niet horen wil moet voelen*.

(15) *De Bevrijding*, sluikblad, mei 1944.

(16) Deze dienst, ingeschakeld bij de Duitse politie, bestond hoofdzakelijk uit Belgen. Het korps was getraind in de techniek der aanhoudingen. (J. CULOT, *Het gebruik van de Belgische arbeidskrachten en het probleem van de werkweigeraars - Bijdragen tot de Geschiedenis van de tweede wereldoorlog*, 1, p. 33-68).

De jaarklassenlichting te Kortrijk werd doorgevoerd aan de hand van gegevens uit de bevolkingsregisters en affiches die de betrokken jaarklassen opriepen. Ook al vóór de verordening van 6 september 1943, die theoretisch de dienstverplichting beperkte tot de klassen 1920-1921, eiste de *Werbestelle* voornamelijk achttien- à vijftientigjarigen op. Dit bleek uit de geboortedata die vanaf april 1943 in de afreislijsten van de KOO waren opgegeven. Zo werd in juli van hetzelfde jaar te Kortrijk een affiche uitgeplakt die al wie in 1924 geboren was naar de *Werbestelle* riep⁽¹⁷⁾. Ook na de verordeningen van 6 september 1943 en later van 12 maart 1944 die de dienstverplichting beperkten tot de klassen 1920-1924 ging de *Werbestelle* Kortrijk door met de opeising van achttien- à vijftientigjarigen. Ze heeft die verordeningen meer als richtlijnen beschouwd dan wel als een strikt toe te passen wetgeving. Ze was immers al voorheen deze weg ingeslagen.

De arbeiders die zich na 6 oktober 1942 uit eigen beweging op de *Werbestelle* aanmeldden waren vrijwilligers in de eigenlijke zin van het woord, dit in tegenstelling met degenen die enkel na een oproep tot Duitsland-arbeid een « vrijwillig » kontrakt hadden ondertekend met het oog op allerlei voordelen. Het aantal van deze mensen was uiteraard zeer klein.

Na deze korte uiteenzetting over de modaliteiten van de aanwerving volgt nu een overzicht van de resultaten. Hierbij gaat de aandacht naar de evolutie van het aantal afgereisde Kortrijkzanan per maand, het aantal dat in Duitsland werkzaam was, en de relatie tussen de tewerkstelling in Duitsland en de werkeloosheid.

De dossiers van de Kommissie van Openbare Onderstand van Kortrijk⁽¹⁸⁾ bevatten de lijsten met de afgereisde Kortrijkzanan. Zo telden we vóór 6 oktober 1942 : 1.489 individuele afreizen en na 6 oktober 1942 : 1.278 individuele afreizen. Dit maakte een totaal van 2.747 individuele afreizen van juli 1940 tot augustus 1944. Per jaar waren deze als volgt verdeeld :

1940 :	349
1941 :	748
1942 :	592
1943 :	959
1944 :	99

(17) Deze staat afgedrukt in *Leieland* van 24 juli 1943.

(18) *Ministerie van Volksgezondheid*. Het gewestelijk Bureau van de Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Toezicht en later het Arbeidsambt Kortrijk, dat zelf een lijst met de afgereisde Kortrijkzanan van de *Werbestelle* ontving, maakte aan het bureau van de KOO een exemplaar over. Deze laatste was immers belast met de uitbetaling van steun aan de gezinnen die tot aan de eerste loonoverschrijving van hun kostwinner in Duitsland zonder inkomen bleven. Het feit dat de afreislijsten opgesteld waren als dokumentatie over de arbeidsmarkt en als basis voor steunverlening vanwege de KOO, geeft ons de zekerheid dat ze enkel arbeiders vermelden die effectief naar Duitsland zijn afgereisd.

Per individuele afreis hebben wij een fiche opgesteld. Hierop brachten we de gegevens uit de lijsten van de KOO over. Deze fiches werden alfabetisch gerangschikt. Hierdoor stelden we vast dat éénzelfde naam meerdere malen voorkwam en we vroegen ons af of het hier niet om éénzelfde persoon ging die tweemaal of meer was vertrokken. Wanneer de fiche naast dezelfde naam ook nog hetzelfde adres vermeldde was dit op het eerste zicht duidelijk. Voor fiches met dezelfde naam maar met verschillend adres hebben we in de bevolkingsregisters van 1930-1947 nagegaan of het hier toch niet éénzelfde persoon betrof die tussen twee afreizen van woonplaats was veranderd. Zo bleek dat de 2.747 individuele afreizen op naam stonden van 2.288 verschillende personen: 365 van hen reisden nog een tweede maal af, 75 van deze 365 nog een derde maal, 16 van deze 75 nog een vierde maal, 3 van deze 16 nog een vijfde maal ($2.288 + 365 + 75 + 16 + 3 = 2.747$). Om een inzicht te krijgen in de resultaten en de evolutie van de aanwerving voor Duitsland-arbeid te Kortrijk leek ons een telling van het aantal individuele afreizen per maand het meest aangewezen. (Zie tabel 1, Aantal afgereisde Kortrijk-zanen per maand.)

Tot aan het begin van de Russische veldtocht (22 juni 1941) reisden per maand gemiddeld 70 Kortrijkzanen naar Duitsland af. De aanzienlijke en regelmatige afvoer van arbeidskracht was mogelijk door de massale werkloosheid, die pas in april 1941 als opgelost werd beschouwd⁽¹⁹⁾. Iedere werkloze was immers een potentiële Duitsland-arbeider. Toch werden in april en mei 1941 rekordcijfers geboekt, niet alleen voor Kortrijk maar ook voor heel België en Noord-Frankrijk. In het vooruitzicht van de Russische veldtocht voerde de *Gruppe VII* in de lente van 1941 immers een intense aanwervingscampagne⁽²⁰⁾. Het besluit van 4 april 1941 was hier niet vreemd aan. Het verplichtte sommige ondernemers tot het afdanken van ongehuwde arbeiders en het aanwerven van gehuwde werklozen in hun plaats omdat ongehuwden gemakkelijker te bewegen waren tot Duitsland-arbeid. Van 18 december 1940 tot 6 januari 1941 werd de werving onderbroken⁽²¹⁾. Het Duits bestuur was er zich van bewust dat weinigen er toe geneigd waren kort vóór de eindejaarsfeesten de kring van gezin en familie te verlaten. Ook moeten we rekening houden met het verlof dat rond de jaarwisseling aan het personeel van de *Werbstellen* werd verleend. Uit de KOO-dossiers bleek dat tussen 15 december 1940 en 11 januari 1941 geen enkele Kortrijkzaan naar Duitsland afreisde.

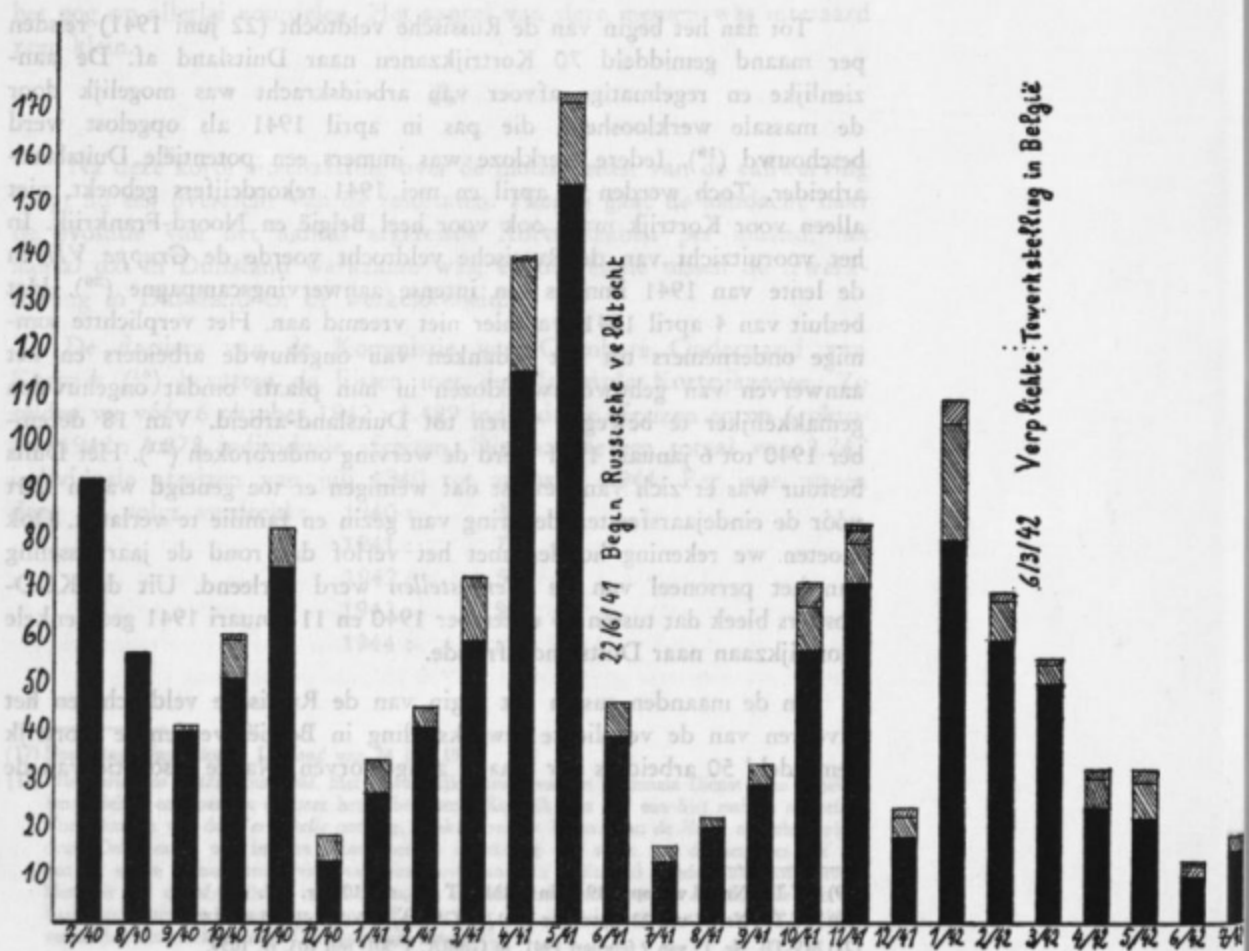
In de maanden tussen het begin van de Russische veldtocht en het invoeren van de verplichte tewerkstelling in België werden te Kortrijk gemiddeld 50 arbeiders per maand aangeworven. Na de resorptie van de

(19) MV-TB, Nr. 15 van april 1941, in GRMA, T 501, roll 104, fr. 247.

(20) MV-TB, Nr. 17 van 22 september 1941, in GRMA, T 501, roll 105, fr. 142.

(21) MV-TB, Nr. 13 van 2 februari 1941, in GRMA, T 501, roll 103, fr. 1059.

Per individuele arbeidster kan men zich afvragen hoe de toestand van de arbeidsmarkt in België is. Deze toestand kan men aflezen uit de cijfers van de R.O.O. over. Deze cijfers worden afgeleid uit de statistiek van de arbeidsmarkt. Het is niet mogelijk om de toestand van de arbeidsmarkt te vergelijken met de toestand van de arbeidsmarkt in andere landen. Het is niet mogelijk om de toestand van de arbeidsmarkt te vergelijken met de toestand van de arbeidsmarkt in andere landen.

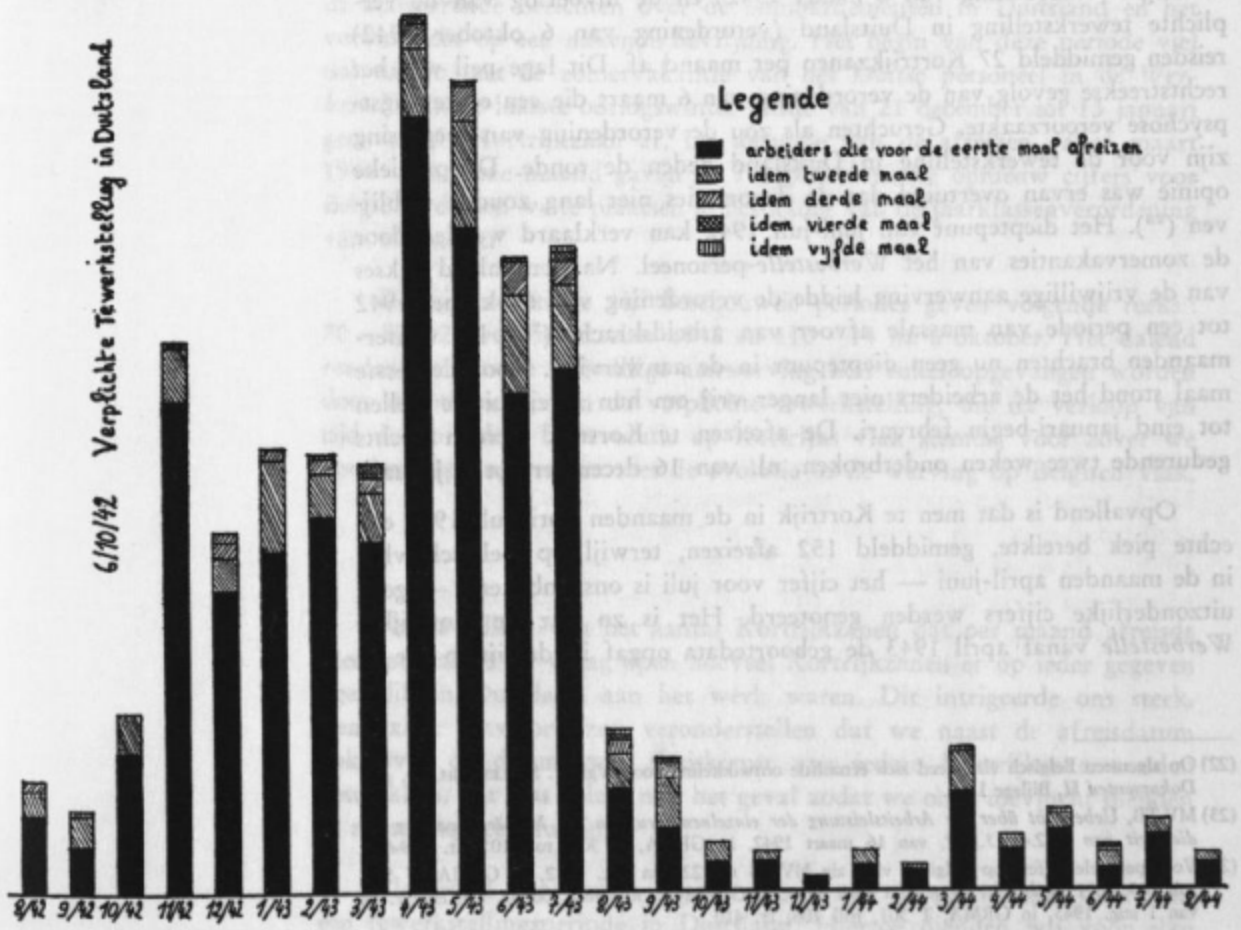
Verplichte Toewerfstelling in België

De arbeidsomvang in Kortrijk is in 1942 sterk gedaald ten opzichte van de vooroorlogse periode. Dit is vooral te wijten aan de afname van de productie van textiel en andere industrieën. De werkloosheid is daardoor sterk toegenomen. In december 1942 bedroeg het aantal werklozen ongeveer 15.000 personen. Dit aantal is in de loop van het jaar nog verder toegenomen.

De afname van de productie is vooral te wijten aan de afname van de vraag naar producten. Dit is vooral te wijten aan de afname van de consumptie van huishoudens. De afname van de consumptie is vooral te wijten aan de afname van de inkomens. De afname van de inkomens is vooral te wijten aan de afname van de werkloosheid. De afname van de werkloosheid is vooral te wijten aan de afname van de productie.

I TABEL AANTAL AFGEREISDE KORTRIJKZANEN PER MAAND

werkloosheid was het gemiddeld aantal van de vorige periode niet langer haalbaar op basis van vrijwillige werving. Van juli 1941 tot en met januari 1942 toonde de tabel evenwel een opgaande reeks, enkel onderbroken door het cijfer van december 1941. De onderbreking van de aanwerving viel in de tweede oorlogswinter bijna volledig in de maand december.

De afreizen werden te Kortrijk al op 6 januari hervat. De opgaande beweging werd grotendeels bepaald door de internationale ontwikkeling. Na de massale aanwerving die de Russische veldtocht voorafging schied de inval in Rusland zelf een klimaat van onzekerheid. Hierdoor bereikte de aanwerving in juli 1941 een dieptepunt⁽²²⁾. Dit viel samen met de verminderde activiteit van de *Werbestelle* als gevolg van de zomervakanties van haar personeel. De suksessen van het Duitse leger in het oosten brachten opnieuw zekerheid omtrent de toekomst van het *Reich*. Het aantal Kortrijkzananen dat zich maandelijks aanbood op de *Werbestelle* nam regelmatig toe. De besnoeiing in de wederopbouwprojecten, herfst 1941, werkte dit in de hand.

In de maanden tussen de invoering van de verplichte tewerkstelling in België (verordening van 6 maart 1942) en de invoering van de verplichte tewerkstelling in Duitsland (verordening van 6 oktober 1942) reisden gemiddeld 27 Kortrijkzananen per maand af. Dit lage peil was het rechtstreekse gevolg van de verordening van 6 maart die een echte angstpsychose veroorzaakte. Geruchten als zou de verordening van toepassing zijn voor de tewerkstelling in Duitsland deden de ronde. De publieke opinie was ervan overtuigd dat de deportaties niet lang zouden uitblijven⁽²³⁾. Het dieptepunt van juni-juli 1942 kan verklaard worden door de zomervakanties van het *Werbestelle*-personeel. Na het dalend sukses van de vrijwillige aanwerving leidde de verordening van 6 oktober 1942 tot een periode van massale afvoer van arbeidskracht⁽²⁴⁾. De wintermaanden brachten nu geen dieptepunt in de aanwerving. Voor de eerste maal stond het de arbeiders niet langer vrij om hun afreis uit te stellen tot eind januari-begin februari. De afreizen te Kortrijk werden slechts gedurende twee weken onderbroken, nl. van 16 december tot 2 januari.

Opvallend is dat men te Kortrijk in de maanden april-juli 1943 een echte piek bereikte, gemiddeld 152 afreizen, terwijl op Belgisch vlak in de maanden april-juni — het cijfer voor juli is ons onbekend — geen uitzonderlijke cijfers werden genoteerd. Het is zo dat de Kortrijkse *Werbestelle* vanaf april 1943 de geboortedata opgaf in de lijsten die ze

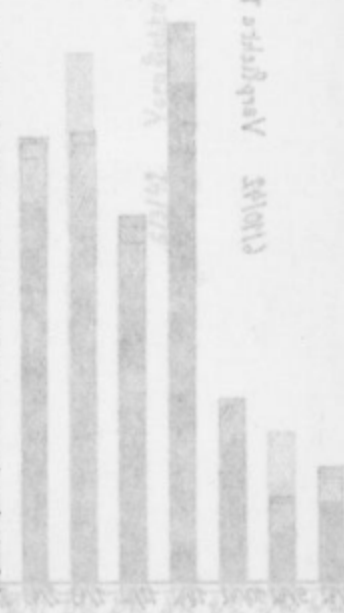
(22) Op algemeen Belgisch vlak deed zich éézelfde ontwikkeling voor. Vgl. F. SELLESLAGH, *op. cit.*, *Dokumenten II*, Bijlage II.

(23) MV-TB, *Uebersicht über die Arbeitsleistung der einzelnen Gruppen der Militärverwaltung für die Zeit von 1.12.41-15.3.42*, van 16 maart 1942, in GRMA, T 501, roll 105, fr. 679-680.

(24) Voor parallele cijfers op Belgisch vlak zie MV-TB nr. 22 van dec. 1942, in GRMA, T 501, roll 105, fr. 1311 en Nr. 23 van 15 april 1943, in GRMA, T 501, roll 106, fr. 136 en Nr. 24 van 1 aug. 1943, in GRMA, T 501, roll 106, fr. 410.

Van België tewerkstelling in België

Anstufte tewerkstelling in Duitsland

aan de KOO overmaakte. Dit wees er in zekere zin op dat de *Werbestelle* vanaf die maand speciaal rekening hield met de leeftijd bij de aanwerving. Uit de geboortedata bleek dat het voornamelijk ging om 18- à 25-jarigen. De meer systematische lichting van die jaarklassen biedt een mogelijke verklaring voor de Kortrijkse cijfers van april-juli.

Vanaf augustus 1943 is de werving te Kortrijk plots op een zeer laag peil gevallen. Tot aan de bevrijding reisden nu nog maar gemiddeld 14 Kortrijkzanan af per maand. De *Tätigkeitsberichte* van Reeder verschaften voor de maanden juli 1943-maart 1944 geen cijfers over het aantal afgereisde Belgen, zodat we hier niet kunnen nagaan of ook op het Belgisch vlak de breuk zo bruusk was. Wél stellen we vast dat de verordening m.b.t. de jaarklassenlichting van 6 september 1943 te Kortrijk tot geen concrete resultaten heeft geleid. De plotse inéénstorting te Kortrijk kunnen we misschien beschouwen als de weerslag van de doorgedreven werving van april-juni 1943, die de actieve bevolking al in sterke mate had uitgedund (in die maanden waren 608 Kortrijkzanan, voornamelijk jongeren afgereisd). Een meer algemene faktor was dat in de zomer van 1943 het aantal ondergedokenen zeer groot werd door de alarmerende berichten over de bombardementen in Duitsland en het vooruitzicht op een nakende bevrijding. Het begin van deze periode viel ook samen met de zomervakantie van het Duitse personeel in de *Werbestelle*. In de laatste oorlogswinter reisde van 21 december tot 13 januari geen enkele Kortrijkzaan af. De toename van de afreizen vanaf maart 1944 — in deze maand gaven de *Tätigkeitsberichte* opnieuw cijfers voor België — dienen we te plaatsen in het kader van de jaarklassenverordening van 12 maart.

De cijfers van de vijf beschouwde periodes geven volgende reeks: 70 - 50 - 27 vóór 6 oktober 1942 en 110 - 14 na 6 oktober. Het dalend rendement van de vrijwillige aanwerving kon enkel opgevangen worden door de invoering van de verplichte tewerkstelling, die na verloop van tijd doodbloedde. De evolutie op Kortrijks vlak stemde, voor zover we konden nagaan, overeen met de evolutie in de werving op Belgisch vlak.

Na de telling van het aantal Kortrijkzanan dat per maand afreisde bleef nog altijd de vraag open hoeveel Kortrijkzanan er op ieder gegeven ogenblik in Duitsland aan het werk waren. Dit intrigeerde ons sterk. Een exakt antwoord zou veronderstellen dat we naast de afreisdatum ook over de datum van thuiskomst van iedere Kortrijkzaan zouden beschikken. Dit was helaas niet het geval zodat we onze toevlucht dienden te nemen tot een raming.

Als grond voor onze raming namen wij de gemiddelde duur van een tewerkstellingsperiode in Duitsland. Hiertoe dienden wij voor elke

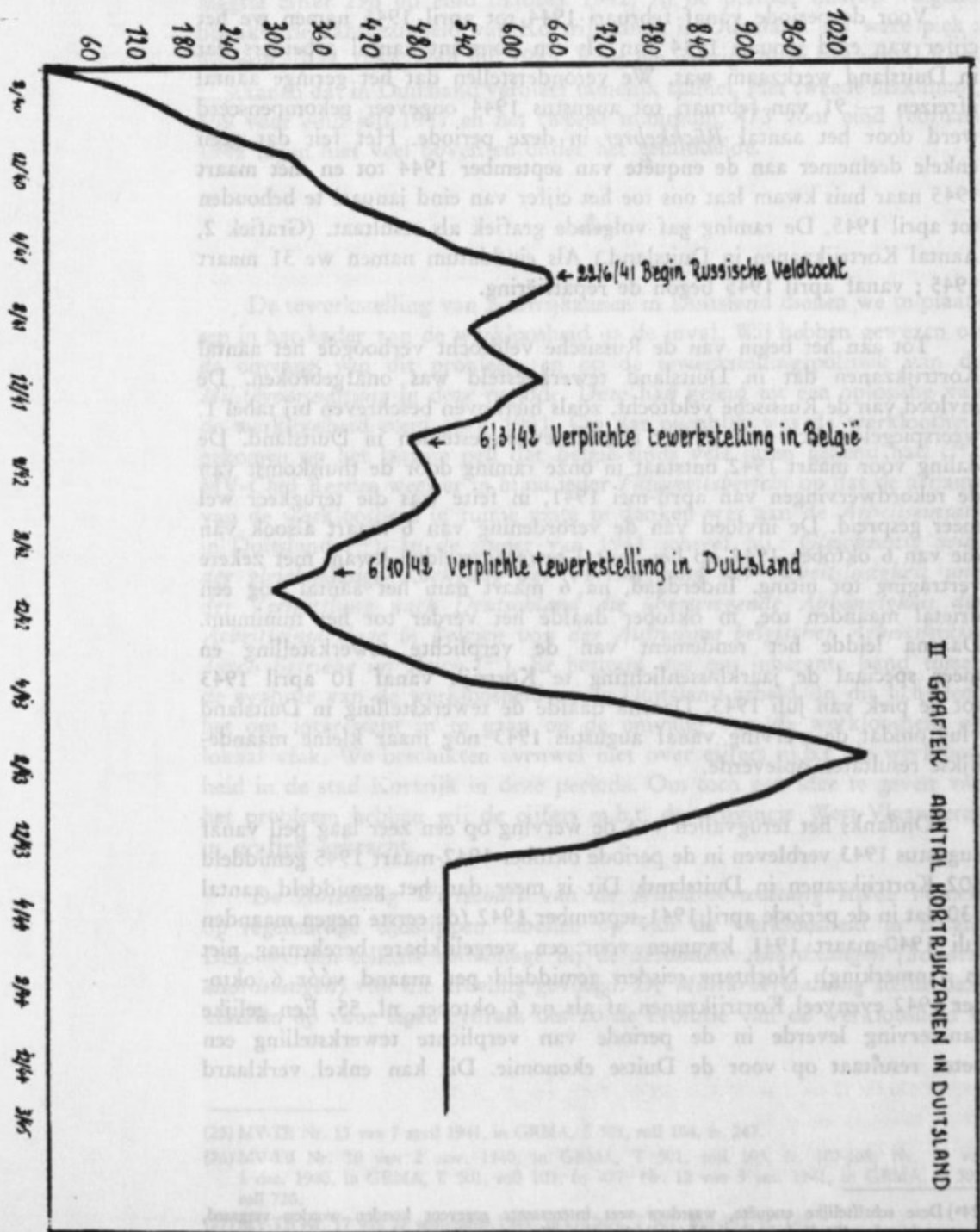
Kortrijkzaan die twee-, drie-, vier- of vijfmaal afreisde een fiche op te stellen met de vermelding van zijn verschillende afreisdata. We berekenden het gemiddeld tijdsverschil tussen twee afreizen en trokken er twee weken verlof af zodat we de gemiddelde duur van een verblijf in Duitsland bekwamen.

De berekening gebeurde als volgt. Over de hele oorlogsperiode zijn 56 Kortrijkzanen driemaal afgereisd, 13 zijn viermaal afgereisd en 3 zijn vijfmaal afgereisd. Dit maakte samen 72 personen. Van de 271 Kortrijkzanen die over de hele oorlog tweemaal afreisden hebben we voor de berekening enkel de 115 arbeiders die in de tijdspanne juli 1940 - 6 oktober 1942 tweemaal afreisden en de 45 arbeiders die in de periode 6 oktober 1942 - augustus 1944 tweemaal afreisden in aanmerking genomen. Het is immers waarschijnlijk zo dat de arbeiders die éénmaal vóór 6 oktober 1942, uiteraard als vrijwilliger, in Duitsland gewerkt hebben en na 6 oktober een tweede maal afgereisd zijn, veelal als verplichte, tussen de eerste terugkeer en de tweede afreis verschillende maanden thuis hebben verbleven. De cijfers m.b.t. deze reeks arbeiders zouden dus het gemiddelde vervalsen. Voor de arbeiders die over de hele oorlog drie-, vier- of vijfmaal afreisden of binnen het bestek van voornoemde periodes (juli 1940 - 6 oktober 1942 ; 6 oktober 1942 - augustus 1944) tweemaal afreisden viel het tijdsverschil tussen de thuiskomst en de nieuwe afreis in de meeste gevallen waarschijnlijk samen met de duur van het verlof.

De berekening van de gemiddelde duur van het verblijf in Duitsland gebeurde dus op basis van de tijdsverschillen tussen de opéénvolgende afreizen van $72 + 115 + 45 = 232$ personen. Ze gaf als resultaat : 9,1 maanden. Na aftrek van twee weken voor het verlof kwamen we tot een gemiddeld verblijf van 8,6 maanden in Duitsland. Het aantal Kortrijkzanen dat op een gegeven ogenblik — in de grafiek telkens het einde van de maand — in Duitsland verbleef konden we dan gelijkstellen aan het aantal dat in de loop van de voorbije 8,6 maanden naar Duitsland was afgereisd. Voor de berekening hebben we afgerond tot de voorbije negen maanden, temeer omdat omwille van de voortijdige terugkeer en nieuw vertrek van enkelen (wegens overlijden in de familie of dergelijke omstandigheden) het gemiddelde iets te laag zal liggen. Tot eind maart 1941 — de eerste negen maanden — dienden we enkel de afreizen maand aan maand bij te tellen. Voor eind april namen we aan dat diegenen in Duitsland verbleven die vanaf begin augustus 1940 afreisden. We namen aan dat diegenen die vóór 1 augustus vertrokken waren al uit Duitsland teruggekeerd waren. Zo werd voor iedere maand een cijfer berekend.

Deze berekeningswijze ging op tot op het ogenblik dat de Duitslandarbeiders moeilijkheden kregen om een *Urlaubsschein* te bemachtigen, waardoor het verblijf in Duitsland vanaf eind 1943 geleidelijk langer werd. Daar we niet beschikten over alle data van terugkeer was het ons onmogelijk de uitwerking van deze moeilijkheden na te gaan op het aantal Kortrijkzanen dat maandelijks naar huis kwam. Uit de opgave

II GRAFIEK AANTAL KORTRIJZANEN IN DUITSLAND

van de data van terugkeer door de deelnemers aan onze enquête (24^a) bleek dat tot en met januari 1944 nog vrij regelmatig arbeiders naar huis kwamen in vergelijking met de cijfers voor de daaropvolgende maanden. We berekenden daarom tot eind januari 1944 door op de hierboven beschreven manier.

Voor de periode vanaf februari 1944 tot april 1945 namen we het cijfer van eind januari 1944 aan als een konstant aantal arbeiders dat in Duitsland werkzaam was. We veronderstellen dat het geringe aantal afreizen — 91 van februari tot augustus 1944 ongeveer gekompenseerd werd door het aantal *Rückkehrer* in deze periode. Het feit dat geen enkele deelnemer aan de enquête van september 1944 tot en met maart 1945 naar huis kwam laat ons toe het cijfer van eind januari te behouden tot april 1945. De raming gaf volgende grafiek als resultaat. (Grafiek 2, Aantal Kortrijkzananen in Duitsland.) Als einddatum namen we 31 maart 1945; vanaf april 1945 begon de repatriëring.

Tot aan het begin van de Russische veldtocht verhoogde het aantal Kortrijkzananen dat in Duitsland tewerkgesteld was onafgebroken. De invloed van de Russische veldtocht, zoals hierboven beschreven bij tabel 1, weerspiegelde zich ook in het aantal tewerkgestelden in Duitsland. De daling vóór maart 1942 ontstaat in onze raming door de thuiskomst van de rekordwervingen van april-mei 1941, in feite was die terugkeer wel meer gespreid. De invloed van de verordening van 6 maart alsook van die van 6 oktober 1942 op het aantal tewerkgestelden kwam met zekere vertraging tot uiting. Inderdaad, na 6 maart nam het aantal nog een drietal maanden toe, in oktober daalde het verder tot het minimum. Daarna leidde het rendement van de verplichte tewerkstelling en meer speciaal de jaarklassenlichting te Kortrijk vanaf 10 april 1943 tot de piek van juli 1943. Daarna daalde de tewerkstelling in Duitsland vlug omdat de werving vanaf augustus 1943 nog maar kleine maandelijkse resultaten opleverde.

Ondanks het terugvallen van de werving op een zeer laag peil vanaf augustus 1943 verbleven in de periode oktober 1942-maart 1945 gemiddeld 602 Kortrijkzananen in Duitsland. Dit is meer dan het gemiddeld aantal 530 dat in de periode april 1941-september 1942 (de eerste negen maanden juli 1940-maart 1941 kwamen voor een vergelijkbare berekening niet in aanmerking). Nochtans reisden gemiddeld per maand vóór 6 oktober 1942 evenveel Kortrijkzananen af als na 6 oktober, nl. 55. Een gelijke aanwerving leverde in de periode van verplichte tewerkstelling een beter resultaat op voor de Duitse economie. Dit kan enkel verklaard

(24^a) Deze schriftelijke enquête, waardoor zeer interessante gegevens konden worden vergaard, werd onder 482 Duitsland-arbeiders uit het Kortrijkse gehouden.

worden door de beperkingen op het verlof in deze periode, waardoor de arbeiders langer in Duitsland verbleven.

Het aantal Kortrijkzanen dat gemiddeld in Duitsland verbleef in de periode april 1941-maart 1945 bedroeg 575. Een echt laagtepunt werd bereikt in de maanden rond de invoering van de verplichte tewerkstelling: laagste cijfer 296 op eind oktober 1942. In de periode daarop volgend bereikte de aanwezigheid van Kortrijkzanen in Duitsland een ware piek: hoogste cijfer, 1064, eind juli 1943. Voor het overige bleef het aantal Kortrijkzanen dat in Duitsland verbleef tamelijk stabiel. Het tweede maximum, 659 voor eind juli 1941 en het tweede minimum, 473 voor eind februari 1942 lagen niet veel boven en onder het gemiddelde.

De tewerkstelling van Kortrijkzanen in Duitsland dienen we te plaatsen in het kader van de werkloosheid na de inval. Wij hebben gewezen op de omvang van dit probleem en op de tewerkstellingspolitiek van de *Militärverwaltung* in deze periode. Deze had geleid tot een oplossing van de werkloosheid rond april 1941. Op dat ogenblik was de werkloosheid gekomen op het laagste peil dat België sinds vele jaren gekend had ⁽²⁵⁾. MV-Chef Reeder wees er in bijna ieder *Tätigkeitsbericht* op dat de afname van de werkloosheid in ruime mate te danken was aan de *Arbeitseinsatz* in Duitsland ⁽²⁶⁾. In de zomer van 1941 schreef hij: *Gleichzeitig zeigt der gleichmässige Rückgang der Verringerung der Arbeitslosigkeit und der Vermittlung nach Deutschland die überwiegende Abhängigkeit der Arbeitseinsatzlage in Belgien von der Aufnahme belgischer Arbeitskräfte durch Betriebe im Reich* ⁽²⁷⁾. Er bestond dus een inherente band tussen de evolutie van de werkloosheid en de Duitsland-arbeid. In dit licht leek het ons interessant in te gaan op de omvang van de werkloosheid op lokaal vlak. We beschikten evenwel niet over cijfers m.b.t. de werkloosheid in de stad Kortrijk in deze periode. Om toch een idee te geven van het probleem hebben wij de cijfers m.b.t. de provincie West-Vlaanderen in grafiek gebracht.

De *Abteilung Wirtschaft* van de *Militärverwaltung* stelde immers op regelmatige tijdstippen tabellen op van de werkloosheid in België. Deze werden telkens als *Anlage* bij de *Besondere Anordnungen (Sonderanordnungen)* van die afdeling gevoegd. De *Militärverwaltung* stelde deze tabellen op voor eigen gebruik om zo de evolutie van de werkloosheid te

(25) MV-TB Nr. 15 van 7 april 1941, in GRMA, T 501, roll 104, fr. 247.

(26) MV-TB Nr. 10 van 2 nov. 1940, in GRMA, T 501, roll 103, fr. 107-108; Nr. 11 van 1 dec. 1940, in GRMA, T 501, roll 103, fr. 477; Nr. 12 van 3 jan. 1941, in GRMA, T 501, roll 726.

(27) MV-TB Nr. 17 van 22 september 1941, in GRMA, T 501, roll 105, fr. 141.

volgen. Voor de voornaamste industrietakken als textiel, bouw, mijnen en metaal waren de cijfers gespecificeerd. Ook de ongeschoolden en de landbouwarbeiders werden afzonderlijk geteld. De tabellen gaven dit overzicht telkens voor iedere Belgische provincie afzonderlijk. De gegevens uit de BA werden aangevuld met wat we in de *Tätigkeitsberichte* aantreffen. Hieruit bleek ook dat in West-Vlaanderen per duizend inwoners het aantal werklozen groter was dan in de andere provincies. Op 7 december 1940 waren in de kustprovincie nog 37,7‰ inwoners werkloos, in Oost-Vlaanderen 32,3‰ tegenover 26‰ voor heel België⁽²⁸⁾. (Grafiek 3, Werkloosheid in West-Vlaanderen). De grafiek toont aan dat de werkloosheid op het einde van juli een piek bereikte. Van dan af nam die geleidelijk af. We onderscheiden hierbij twee fazen. In een eerste fase, juli-eind december 1940 nam de werkloosheid zeer snel af: gemiddeld met 10‰ per maand. In een tweede fase, begin januari-april 1941, was de afname veel minder spektakulair: gemiddeld 2,75‰ per maand. Het probleem van de werkloosheid — midden 1940 leek het schier onoplosbaar — kreeg nog hetzelfde jaar in belangrijke mate zijn beslag.

Op de grafiek hebben wij ook het aandeel van de belangrijkste sectoren en groepen in de werkloosheid aangebracht. In West-Vlaanderen kende de textielsector veruit het grootste aantal werklozen, gevolgd door de bouwsector en de groep ongeschoolden. We hebben het aandeel van de textielsector in de globale werkloosheid berekend: het schommelde van juli 1940 tot april 1941 rond de 40‰ met uitzondering van de maanden december, januari en februari, wanneer de textielsector « slechts » 30 à 36‰ van de werklozen leverde. Door de oorlog waren in België immers 40.000 textielarbeiders structureel werkloos geworden, voornamelijk gekoncentreerd in West- en Oost-Vlaanderen⁽²⁹⁾. MV-Chef Reeder wees er herhaaldelijk op dat de oplossing in deze sector het moeilijkst was en stelde voor de textielarbeiders naar andere sectoren over te hevelen⁽³⁰⁾. Ook na april 1941, toen de werkloosheid op een zeer laag peil was gevallen, bleef het vooral de textielsector die in Vlaanderen een groot aandeel had in de resterende werkloosheid⁽³¹⁾.

De verdeling van de werkloosheid in West-Vlaanderen over de verschillende bedrijfstakken hebben we getoetst aan de bedrijfstak waarin de Kortrijkzanen waren tewerkgesteld vóór hun vertrek naar Duitsland. Wij beschikten hiervoor over het restant van het oude arbeidsbestel in het Kortrijkse arbeidsambt. De beroepsopgaven waren als volgt verdeeld:

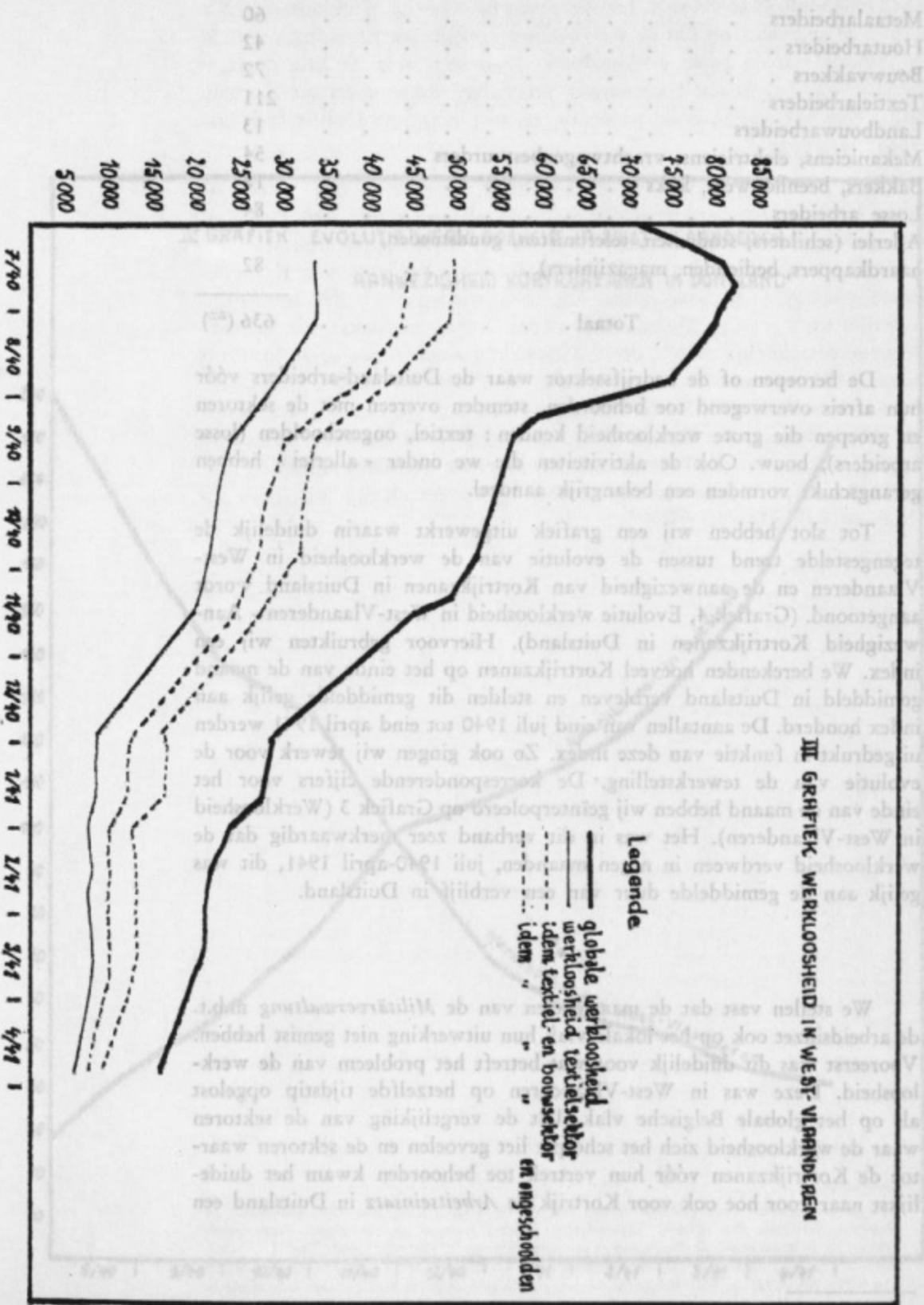
(28) MV-TB, Nr. 12 van 3 jan. 1941, in GRMA, T 501, roll 103, fr. 749.

(29) M. HAUPT, *op. cit.*, p. 14.

(30) MV-TB Nr. 6 van 18 juli 1940, in GRMA, T 501, roll 102, fr. 594; Nr. 9 van 1 okt. 1940, in GRMA, T 501, roll 102, fr. 1363; Nr. 15 van 7 april 1941, in GRMA, T 501, roll 104, fr. 298-299.

(31) MV-TB, Nr. 18 van 21 dec. 1941, in GRMA, T 501, roll 105, fr. 428.

III GRAFIEK WERKLOOSHEID IN WEST-VLBRANDEREN

Legende

- globale werkloosheid
- - - werkloosheid vertelsector
- ... idem textiel- en bouwsector
- · - · idem in engschuolden

Metaalarbeiders	60
Houtarbeiders	42
Bouwwerkers	72
Textielarbeiders	211
Landbouwarbeiders	13
Mekaniciëns, elektriciëns, vrachtwagenbestuurders	54
Bakkers, beenhouwers, koks	18
Losse arbeiders	84
Allerlei (schilders, studenten, telefonisten, goudsmeden, haardkappers, bedienden, magazijniers)	82
Totaal	636 ⁽³²⁾

De beroepen of de bedrijfssektor waar de Duitsland-arbeiders vóór hun afreis overwegend toe behoorden, stemden overeen met de sectoren en groepen die grote werkloosheid kenden: textiel, ongeschoolden (losse arbeiders), bouw. Ook de activiteiten die we onder « allerlei » hebben gerangschikt vormden een belangrijk aandeel.

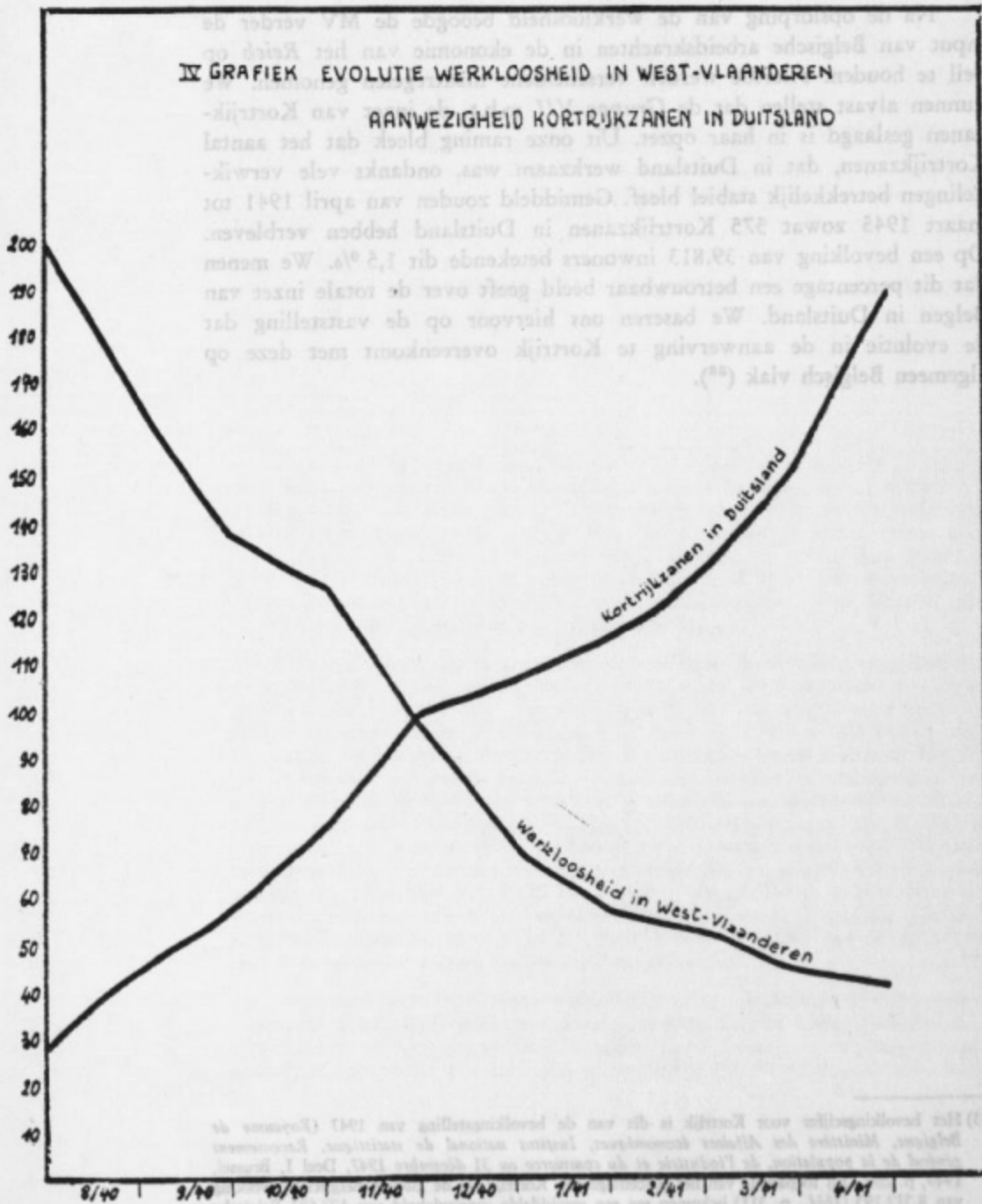
Tot slot hebben wij een grafiek uitgewerkt waarin duidelijk de tegengestelde trend tussen de evolutie van de werkloosheid in West-Vlaanderen en de aanwezigheid van Kortrijkzanen in Duitsland wordt aangetoond. (Grafiek 4, Evolutie werkloosheid in West-Vlaanderen - Aanwezigheid Kortrijkzanen in Duitsland). Hiervoor gebruikten wij een index. We berekenden hoeveel Kortrijkzanen op het einde van de maand gemiddeld in Duitsland verbleven en stelden dit gemiddelde gelijk aan index honderd. De aantallen van eind juli 1940 tot eind april 1941 werden uitgedrukt in functie van deze index. Zo ook gingen wij tewerk voor de evolutie van de tewerkstelling. De korresponderende cijfers voor het einde van de maand hebben wij geïnterpoleerd op Grafiek 3 (Werkloosheid in West-Vlaanderen). Het was in dit verband zeer merkwaardig dat de werkloosheid verdween in negen maanden, juli 1940-april 1941, dit was gelijk aan de gemiddelde duur van een verblijf in Duitsland.

We stellen vast dat de maatregelen van de *Militärverwaltung* m.b.t. de arbeidsinzet ook op het lokale vlak hun uitwerking niet gemist hebben. Vooreerst was dit duidelijk voor wat betreft het probleem van de werkloosheid. Deze was in West-Vlaanderen op hetzelfde tijdstip opgelost als op het globale Belgische vlak. Uit de vergelijking van de sectoren waar de werkloosheid zich het scherpst liet gevoelen en de sectoren waartoe de Kortrijkzanen vóór hun vertrek toe behoorden kwam het duidelijkst naar voor hoe ook voor Kortrijk de *Arbeitseinsatz* in Duitsland een

(32) Merken we op dat deze cijfers betrekking hebben op het hele arrondissement Kortrijk.

IV GRAFIEK EVOLUTIE WERKLOOSHEID IN WEST-VLAANDEREN

AANWEZIGHEID KORTRIJKZANEN IN DUITSLAND

belangrijke bijdrage leverde tot de resorptie van de werkloosheid. We wijzen er nogmaals op dat de werkneming « volkomen vrijwillig » was in de periode van de grote werkloosheid. Trouwens, over de hele oorlogsperiode was het aantal zogenaamde vrijwillige werknemers uit Kortrijk hoger dan het aantal gedeporteerden, en niet omgekeerd zoals wel eens wordt voorgesteld.

Na de opslorping van de werkloosheid beoogde de MV verder de input van Belgische arbeidskrachten in de economie van het *Reich* op peil te houden. Hiertoe werden verscheidene maatregelen genomen. We kunnen alvast stellen dat de *Gruppe VII* m.b.t. de inzet van Kortrijkzanen geslaagd is in haar opzet. Uit onze raming bleek dat het aantal Kortrijkzanen, dat in Duitsland werkzaam was, ondanks vele verwikkelingen betrekkelijk stabiel bleef. Gemiddeld zouden van april 1941 tot maart 1945 zowat 575 Kortrijkzanen in Duitsland hebben verbleven. Op een bevolking van 39.813 inwoners betekende dit 1,5 %. We menen dat dit percentage een betrouwbaar beeld geeft over de totale inzet van Belgen in Duitsland. We baseren ons hiervoor op de vaststelling dat de evolutie in de aanwerving te Kortrijk overeenkomt met deze op algemeen Belgisch vlak ⁽³³⁾.

De grafiek uitgedrukt waarin duidelijk is te zien dat de evolutie van de werkloosheid in West-Vlaanderen en de aanwezigheid van Kortrijkzanen in Duitsland wordt vergeleken. (Grafiek 1: Evolutie werkloosheid in West-Vlaanderen - Aanwerving Kortrijkzanen in Duitsland). Hiervoor gebruikten wij cijfers van de maandelijkse werkloosheid op het einde van de maand gemiddeld in Duitsland. De aantallen Kortrijkzanen op het einde april 1941 vertoefden op een niveau van ongeveer 500. Zo ook gingen wij over tot de evolutie van de tewerkstelling. De corresponderende cijfers voor het einde van de maand hebben wij gemiddeld genomen. (Grafiek 2: Werkloosheid in West-Vlaanderen). Het was in de verband zeer merkwaardig dat de werkloosheid verdween in enkele maanden, juli 1940-april 1941, dit was gelijk aan de gemiddelde duur van een verblijf in Duitsland.

We stellen vast dat de maatregelen van de Militairvervalting niet te worden gezien als een succesvolle vlak hun uitwerking niet gemist hebben. Voorts was dit duidelijk voor wat betreft het probleem van de werkloosheid. Deze was in West-Vlaanderen op hetzelfde tijdstip opgelost als op het globale Belgische vlak. Uit de vergelijking van de sectoren waar de werkloosheid zich het scherpst liet gevoelen en de sectoren waarvan de Kortrijkzanen voor hun vertrek toe behoorden kwam het duidelijke

(33) Het bevolkingscijfer voor Kortrijk is dit van de bevolkingstelling van 1947 (*Royaume de Belgique, Ministère des Affaires économiques, Institut national de statistique, Recensement général de la population, de l'industrie et du commerce au 31 décembre 1947*, Deel I, Brussel, 1949, p. 269). Bij toepassing van het percentage van Kortrijk op de globale Belgische bevolking van 8.512.195 (*Ibid.*, p. 311) bekomen we een gemiddelde aanwezigheid van 127.683 Belgische arbeiders in Duitsland.